

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA TOPRAK HUKUKU

Mirî topraklar ve hususî mülkiyet şekilleri*

Dr. OSMAN TURAN

D. T. C. Fakültesi Ortazaman tarihi doçenti

I.

Selçukluların İslâm ülkelerine hâkim olmalarıyla İslâm medeniyeti ve müslüman kavimlerinin tarihinde yeni bir devir açıldığı, siyasi bakımdan olduğu gibi içtimaf, iktisadî ve kültürel bakımdan da büyük değişiklikler vukubulduğu halde bu büyük hâdise, maalesef, henüz tarihî ehemmiyetiyle mütenasip bir araştırma mevzuu olmamış, hattâ yalnız Türk ve İslâm kavimlerinin değil, dünya tarihinin de dönüm noktalarından biri olan Selçuk istilâsı ve bunun neticeleri ancak pek yeni kavranılmaya başlanmıştır¹. Büyük Selçuk imparatorluğunun kurulmasıyla başlayan ve Osmanlı imparatorluğunun son asrına kadar, her sahada devam eden geniş devletçilik siyaset ve zihniyetinin en bariz ve hayrete şayan tecellileri, şüphesiz toprak idaresi ve hukukunda vukubulmuştur. Eski Türk askerî teşkilât ve an'aneleri üzerinde kurulan Selçuk imparatorluğu, kendinden önceki İslâm devletlerinden farklı ve ilk defa olarak, kölelere ve ücretli askerlere dayanan ordu sistemini imparatorluğun idaresi ve büyük askerî gayeleri için kifayetsiz telâkki ederek idaresi altında bulunan bütün ülkeleri eski Türk askerî esaslarına göre teşkilâtlandırırken askerî iktâları ihdas etmek suretiyle askerlikte ve toprak idaresinde yeni bir sistem vücuda getirdi. Esası, muayyen toprak parçaları üzerinde, devlete

* 1948 Temmuzunda Paris'te toplanan XXI. Milletler - arası Şarkiyatçılar Kongresine sunulan tebliğin aslıdır. Selçuklu iktâ hakkında hazırladığımız tedkikin bir kısmını teşkil eder.

¹ Misal olarak J. Sauvaget'in *Introduction à l'histoire de l'Orient Musulman*, Paris 1943, p.140; Osman Turan, *Türkler ve İslâmiyet* (D. T. C. F. Dergisi IV, s. 4) zikredilebilir.

ait vergilerin kısmen veya tamamen, hizmet karşılığı olarak, ordu mensuplarına terkedilmesinden ibaret olan bu iktâ sistemi İslâm ülkeleri toprakları için hukukî değil, sadece idarî bir değişikliktir. Toprak idaresinde askerî hizmet esasına göre tatbik edilen bu yenilik ilim âlemince, az çok malûm olmakla beraber henüz ciddî bir şekilde tetkik edilmiş değildir². Biz burada, yakında neşredebileceğimiz bir eserde, tetkik etmiş olduğumuz Selçuklu iktâ ile meşgul olmayacak, sadece Selçuklu Türkiye'sinde bu iktâ sistemiyle birlikte tatbik edilen ve bugüne kadar ilim âleminin dikkatini çekmemiş olan toprak hukukundaki değişikliğin, yani bütün memlekete şâmil mirî toprak sisteminin mevcudiyeti üzerinde duracak ve devletin bazı kayıtlar ve şartlara göre tanımış olduğu hususî toprak mülkiyeti şekillerini meydana koyacağız.

Askerî iktâlar, mahiyeti icabı, hukukî durumu *öşrî ve harâcî* olarak tesbit edilmiş olan yani müslim ve gayri müslimlerin mülkiyet hakkı tanınmış bulunan veya mülkiyeti doğrudan doğruya devlete ait olan topraklar üzerinde kurulabileceğinden, büyük Selçuklu İmparatorluğu, hüküm sürdüğü eski İslâm ülkelerinde, şariatın kuvvetle müdafaa ettiği hususî toprak mülkiyetine dokunmadı ve, yeni fethedilen Anadolu topraklarında olduğu gibi, buralarda da toprakları devletleştirme imkânını bulamıyarak veya buna lüzum da görmeyerek sadece yeni bir idarî sistem, askerî iktâlar, kurmakla iktifa etti. Bundan dolayı elimizde bulunan çok müte-nevvi kaynaklarda toprakların Selçuklular tarafından devlet mülkü (*mîrî*) haline getirildiğine dair bir kayda rastlanamaz. Bu münasebetle Nizâmülmülk'ün "*Bütün mülk ve reâyâ sultanındır*,"³ ifadesi ancak yüksek murakabe sultana yani devlete ait olduğu tarzında anlaşılacak icabeder. Halife Nâsır İdînillah'ın veziri Müeyyidülmülk'ün, belki de Türkiye'de tatbik edilen mirî toprak sisteminden ilham almak suretile, Ahvaz taraflarında, halife namına hususî toprak mülkiyetine yapmak istediği müdahalenin şiddetli bir infiale sebebiyet vermesi de böyle bir hâdisenin müslüman ülkelerinde ne kadar yabancı telâkki edildiğine bir delil olsa ge-

² F. Köprülü "*Bizans müessiselerinin Osmanlı müessiselerine tesiri*" adlı makalesinde Selçuk iktâ hakkında kısa ve toplu bir malûmat vermişti. Biz elimize geçen mühim vesikalarla bu mevzuu "*Orta Çağ Türkiye iktisadî tarihi*" adlı eserimizde incelemiş bulunuyoruz.

³ *Siyaset-nâme*, nşr. Schefer, s. 28; nşr. Tahran, s. 22.

rek⁴. Hattâ Osmanlı devrinde Kürtlerle meskûn bazı Şark vilâyetlerinin *mîrî topraklar* rejimine tâbi tutulmaması keyfiyetini de biz buraların daha önce İslâm hudutları içerisinde girmiş olmaları doysıyla İslâm hukukuna göre taayyün etmiş bulunan hukukî durumlarının daha Selçuklular zamanında kabul edilmiş olacağıyle izah etmek istiyoruz. Tabiatıyla burada Abbasî devrinde teessüs eden İslâm hukukunun toprak ahkâmının Selçuklular devrinde de câri olduğunu kabul etmekle iktifa edeceğiz.

İslâm ülkelerinde askerî iktâlar hususî toprak mülkiyet hakkını muhafaza ederek kurulurken Bizanslılardan yeni fethedilen ve binaenaleyh İslâm hukukuna göre hukukî vaziyetleri daha evvel taayyün etmemiş bulunan Türkiye'de topraklar devlet mülkü (*mîrî*) haline getirildikten sonra iktâlar bu topraklar üzerine kurulmuş ve aşağıda belirteceğimiz hudut ve şekiller dışında, hususî toprak mülkiyetinin tanınmaması fi'li bir güçlüğü maruz bulunmadan tatbik edilmiştir. Eski İslâm ülkelerinde türlü menşelerden gelen ve mülkiyeti devlete ait (*mîrî*) bulunan bir takım topraklar mevcut olmuş ise de bunlar devletin hususî toprak mülkiyetine müdahale eden bir siyasetinin neticesi olarak teşekkül etmemiş ve bu gibi toprakların miktarı azalıp çoğalmakla beraber hiç bir zaman, Türkiye'de olduğu kadar, memlekete şâmil bir nisbeti bulmamıştır.

Osmanlı imparatorluğunda, Anadolu ve Rumeli topraklarında hususî mülkiyet ahkâmının câri olmayıp bütün memleket topraklarının devlet mülkü (*mîrî*) esasında bir hukukî duruma tâbi olduğu, nazarı İslâm hukukuna (*fıkıh'a*) karşı örfî hukuk sahasındaki teşriî faaliyetlerin XV. ve XVI. asırdan itibaren tedvin edildiği malûmdur. Osmanlı pâdişahları namına tedvin edilen ve fakat, şüphesiz daha evvelki devirlerdenberi örfî hukuk sahasındaki faaliyetlerin metin haline geldiğini gösteren Osmanlı kanun-nâmeleri ile zamanın şeyh ül-İslâmlarının, hususiyle bunların başında, Ebussuûd Efendi'in *fetvâ*'ları mîrî toprak rejiminin mahiyet ve esaslarını, nazarı İslâm hukukiyle bu örfî hukukun telifi gayretlerini meydana koyan başlıca vesikaları teşkil eder.

⁴ Râvendî, *Râhat uş-Şudûr*, GM neşri, s. 381; Nahçevânî, *Tecârib üs-Selef*, nşr. Tahran, 1934, s. 331.

Osmanlı tarihiyle uğraşanlar için az çok bilinen ve *Netâyic ül-vukuât* müellifi tarafından esasları kısaca tesbit edilen mirî toprak sistemi, ancak son zamanlarda, Profesör Ömer Lütfi Barkan'ın, mevzuun ehemmiyetiyle mütenasip, araştırmaları sâyesinde anlaşılmiya başlamıştır.

II.

Böyle olmakla beraber mirî toprak rejiminin Osmanlılarda nasıl vücut bulduğu, hiç olmazsa, daha önce Türkiye Selçuklularında bu rejimin cârî olup olmadığı ve menşei hakkında ciddî bir fikir veya tetkik ilmi edebiyatda henüz yer almış değildir. Bu, Selçuklu Türkiyesi tarihine ait kaynakların kifayetsizliği ve araştırmaların da henüz pek iptidai bir safhada bulunmasıyla ilgilidir. Eldeki birkaç kroniğin, bunun sathında ve siyasî şahsiyetlerle alâkası dolayısıyla iktâlar hakkında verdikleri mahdut malûmatı bile, siyasî vak'alarla alâkası olmıyan ve daha hususî bir mahiyet arzeden toprak hukukunda bekliyemeyiz. Osmanlı devri gibi bu devrin de bu türlü meseleleri hakkında en mühim kaynak olması icabeden ve bizce mevcudiyetleri bilinen arazi tahrir defterleri ve bunlarla ilgili kanunların, herhalde Osmanlılardan çok önce, Selçuklu arşivinin mahvolması dolayısıyla, elimize geçmemiş olması bizi en esaslı kaynaklardan mahrum bırakmıştır. Bundan başka bu devirde Türkiye'de yazılmış fıkıh kitaplarının, toprak hukukunda yapılan bu mühim değişiklikten bahsetmeleri ve kaynak bakımından daha iyi bir durumda bulunmamız beklenebilirdi. Fakat bizim tetkik etmek imkânını bulduğumuz bu gibi eserlerde, maalesef, bu hususa dair bir malûmata rastlayamadık. Bu keyfiyet, herhalde, fıkıh ulemâsının bu yeni sistemi nazari islâm hukukunun çerçevesi içerisinde kabul etmemiş olmalarıyla kabili izahtır. Filhakika Karamanlı Pîr Mehmed *Zübdet ül-fetâva* adlı eserinde (Hicrî 964) mirî toprakların türkçe "tapu," ile bey'ini câiz gördüğü halde zamanın ulemâsının bunu fâsid telâkki ettiğine dair kaydı bu bakımdan dikkate şayandır⁵. Bu münasebetle bu türlü kaynaklardan pek ümitli olamayacağımızı söylemek mümkündür. Bununla beraber eldeki vesikaların, teferruattan sarfınazar,

⁵ أقول يجوز البيع من القرار في الاراضى الميرية و يكون المدفوع الذى يقال له بالتزكية طابو ثمناً
 و المسوع من علماء زماننا انه اجارة فاسدة. (Veliyüddin Ef. yazm. Nr. 1451, v. 104 a).

Selçuklu Türkiyesinde mîrî toprak sisteminin câri olduğunu isbata ve esaslarını meydana koymıya kâfi geleceği kanaatindeyiz. İleride, her an elde edilmesi mümkün olan, yeni vesikalar ile yeni araştırmaların bizi daha iyi neticelere götürebileceği de muhakkaktır.

İşaret ettiğimiz Osmanlı devri hukukî vesikaları, Rumeli ile birlikte Anadolu topraklarının da hususî mülkiyet değil devlet mülkiyeti (*mîrî*) hükümlerine tâbi olduğunu ifadede müttefiktirler. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun islâm ülkelerinde muteber bulunan toprak hukukunu kabûl etmeleri mecburiyeti gibi Osmanlıların da, kendilerinden önce bir İslâm ülkesi haline gelen, Anadolu topraklarında kurulmuş içtimaî ve hukukî esasları alt üst edecek bir harekete girişmiş olacaklarını düşünmek imkânsızdır. Filhakika, hocam Fuad Köprülü'nün tetkikleriyle esasları isbat ve bizim araştırmamızla da daha bir çok hususlarıyla teyit edildiği, üzere, Selçukluların bir devamı olduğu anlaşılan Osmanlıların, Anadolu'da yaptıkları fetihlere dair tarihî kaynaklar onların bu taraflarda ilhak ettikleri memleketlerin mevcut kanunlarını, toprak idaresini ve tımarlarını aynen eski nizamında bıraktıklarını veya bunları iktibas ettiklerini müttelik olarak göstermektedir⁶. Osmanlı İmparatorluğunun mevcut içtimaî nizamı muhafazada ne kadar itina gösterdiğinin bâriz bir delili de ilhak edilen bu topraklarda, sadece, mevcut olan timar idarelerini değil, çok kere, halkın alışkın olduğu eski timar sahiplerini bile yerlerinde bırakmış olmasıdır⁷. Binaenaleyh bu zihniyetle hareket ettiğini daha bir çok misalleriyle bildiğimiz imparatorluk, mîrî toprak rejimini kendisi icad etmemiş, bilâkis bu rejime tâbi topraklar üzerinde kurulmuş ve bu gibi toprakları eski teşkilâtiyle bünyesine almış ve Selçukluların Anadolu'da kendilerine mîras bıraktığı bu sistemi, yeni fethedilen, Rumeli topraklarına nakil ve teşmilden başka bir şey yapmamıştır. Esasen kanun-nâmelelerin Rumeli gibi Anadolu topraklarının da "*Hîn-i fetihde ne öşriyye ve ne de harâciyye kılınıp temlik olunmuştur; arz-ı mîrî demekle marûftur*," ifadesi de dikkate şayandır. Gerçekten "*Hîn-i fetihde*," ibaresiyle, müslüman bir ülke olması dolayısıyla, Osmanlıla-

⁶ Eski Osmanlı kroniklerinde, Ö. L. Barkan'ın neşrettiği «*Kanunlar*» (İstanbul 1943) mecmuasında ve Osmanlı arazi tahrir defterlerinde bu husus için birçok misaller vardır.

⁷ F. Köprülü, *adı geçen makale*, s. 231.

rın Anadolu'daki arazi ilhaklarının bahis mevzuu olmaması, bununla Selçuk fetihlerinin kastedilmiş bulunması icabeder. Uclarda teşekkül eden ve yeni fetihlerde bulunan beyliklerin de mfrileştirme hususunda aynı tarzda hareket ettiklerini söyleyebiliriz. Bu muhakeme tarzı bizi, zarûrî toprak rejiminin Osmanlılara Selçuklulardan geçtiği kanaatine ve bu hususu araştırmaya sevketti.

Filhakika Selçuk vakfiyelerinde sultana mahsus arazi (*arż as-sultanî*), iktâ arazisi (*arâzi al iktâiyye*), büyük divân arazisi (*arâzi divân al-kebir*) ve Aksarâyî'nin gösterdiği üzere, Moğol devrinde *dalay arazisi* adıyla zikredilen topraklar mülkiyeti devlete ait bu mîrî topraklardır⁸. Kronik ve vakfiyelerde sultanlara ait haslar (*arż al-hassa as-sultanî*) adıyla gösterilen yerler de bu mîrî topraklardan saltanat âilesine tahsis edilen yerlerdir. Gerçekten vakfiyelerde şehir ve kasabalar civarında yapılan vakıfların hudutları tesbit edilirken, hususî mülk olan topraklar mülk sahiplerinin adlarıyla zikredildiği halde şehir ve kasabaların uzaklarında yapılan vakıf arazi hudutlarının sultan arâzisi, iktâ arâzisi ve büyük divân arâzisi adıyla gösterilmesi dikkati çekicidir ve bu toprakların hususî şahıslara değil devlet mülkiyetine (*mîrî'ye*) ait olduğunu ifade eder. Aşağıda hususî mülkiyet şekillerinden bahsederken burada meydana çıkan hususî mülkiyet üzerinde ayrıca duracağız.

Türkiye'de mîrî topraklar üzerine kurulan iktâ sistemi Moğol istilâsiyle önce sarsıldı ve 1276 tarihinden sonra da Selçuk ordusunun ortadan kalkması bu ordunun esasını teşkil eden iktâların yıkılmasını intaç etti. Devletle halk arasında mutavassıt bir mevkide bulunan iktâ sahiplerinin vazifelerinden mahrum kalması mîrî toprakların idaresinde de bir takım sarsıntılar ve değişiklikler vücade getirdi, ki bu münasebetle bir takım hâdiseler kroniklerde yer alarak mîrî topraklar hakkında bir takım bilgiler edinmek imkânı hasıl oldu. Filhakika *İbn Bibî*, Selçuk ordusunun henüz mevcut olduğu, binaenaleyh iktâ sisteminin kısmen bu mevcut ordu mensuplarının elinde bulunduğu IV. Kılıç Arslan (ölümü 1264) zamanında, bir çok Anadolu

⁸ Bu gibi misaller için bk. Osman Turan, *Selçuk devri vakfiyeleri* III, Belleten XLV, s. 102-106; I. İ. Keykâvüs'ün Sivas'daki *Dâr uş-şifâ* vakfiyesi (Vakıflar U. M. arşivi, Deft. Nr. 584, s. 290); Cacaoğlu'nun Kırşehir'deki vakıflarına aid vakfiye (Türk-İslâm eserleri müzesi, Nr. 2189).

topraklarının hususî mülk haline konulduğunu, sultanın bunlara bu hususta menşûr ve misaller verdiğini söylemektedir⁹. Bu ifade Türkiye'de toprak mülkiyetinin şahıslara değil devlete ait olduğunu ve iktâ idaresinin bozulması dolayısıyla hususî mülkiyetin mîrî topraklar aleyhine geliştiğini göstermek bakımından dikkate şayandır. Bundan önceleri normal şartlara göre idare edilen ve memleketçe mâruf bulunan bu sistemden kaynakların bahsetmelerine bir sebep yoktu. İktâ idaresi bozulduktan sonra İlhânî devleti bir taraftan içtimaî nizâmı muhafaza etmek, öte yandan devlet hazinesine zarar vermemek için mîrî toprakların idaresiyle bir hayli meşgul oldu ise de hiç bir zaman bu meseleyi halle muvaffak olamadı. Nitekim Hamdullah Kazvî'nin Olcaytu zamanında (1304 - 1316) Anadolu'ya vezirlikle gönderilen Ahmed Lâkûşî'nin divâna ait mülkleri mansıp sahiplerine sattığı, bu suretle Rûm'un çok yerinin mülk olduğu ve bu sâyede memleketin mamûr bir hale geldiği, arazi divanın mülkiyetinde kalsaydı hâkimlerin yerlerinde kalmakta itimatları olmayacağı için memlekette harabînin yüz göstereceği¹⁰ tarzındaki ifadesi mîrî toprakların bütün Türkiye'ye şâmil bulunduğunu, İlhânîların eski nizâmı idameye muvaffak olamıyarak memleketin bu yüzden harap ve devlet hazinesinin mutazarrır olduğunu göstermektedir.

İlhânîların, Muinüddin Pervane'nin ölümünden (1276) sonra, Anadolu'da devlet işlerini, gönderdikleri umumî valilerle, ellerine aldıkları zaman *dalay* adıyla kurdukları toprak idaresinin bu mîrî topraklarına ait olduğu şüphesizdir. Bizim metinlerde *incü* karşılığı olarak geçen bu ıstılahın türkçe ve moğolcada deniz, okyanus ve büyük çöl ifade eden iptidaî manasını genişleterek umumî ve Anadolu'da umuma mahsus arazi mefhumunu karşılamış olduğu anlaşılıyor¹¹. Filhakika Gazan Han'ın Selçuklu modeline göre askerî iktâ

9 بیشتر ممالك روم را املاك خاص و عام كردانيد و در آن باب بهر كس خطوط شرعی و امثله ديوانی 9
مسطور و مبدول فرمود. (İbn Bîbî, *El-Evâmir al-ʿalâniyye fi-l-Umûr al-ʿAlâiyye*,
Ayasofya yazm. Nr.: 2985, s. 642). Bu gibi mühim kayıtlar bunun muhtasarında
(Houtsma neşri) mevcut olmadığı için burada hep aslı zikredilecektir.

¹⁰ *Tarih-i Güzide*, GM. neşri, s. 486.

¹¹ Bu ıstılah hakkında benim «*Cingiz adı hakkında*» adlı makaleme de bakınız (Bellekten XIX). D'Ohsson bunu «Hasan ve Taycu idaresindeki mülk

sistemini ihyası dolayısıyla bilhassa Reşdüddin ve Nahçevânî gibi toprak meselelerine dair çok mühim ve tafsilâtli malûmat veren kaynak müelliflerinin İran'da *dalay* adıyla bir toprak rejiminden bahsetmemeleri bu ıstılahın Anadolu'ya has bu mîrî topraklara alem olmasıyla kabili izahdır¹². Halbuki adını zikrettiğimiz kaynaklar gibi toprak meselelerine ancak siyaset vak'alar dolayısıyla temas eden Aksarayî *dalay* topraklarına türlü vesilelerle temas etmektedir. Gerçekten işaret ettiğimiz sebepler dolayısıyla İlhanlı devleti, mîrî topraklar için 1276'dan sonra, bir Dalay idaresi kurmuş ve Taycu ile Hasan Bey'i o zaman bir kısmı incü (hükümdar hasları) olan bunlar üzerine tayin etmişti. 1292'de Keyhatu bu arazinin idaresini Mücfrüddin Emir-Şahın emrine vermiş, o da bunlar üzerine müstevfler tayin etmişti¹³. Bu suretle vaktiyle iktâ sahipleri vasıtasıyla idare edilen mîrî topraklar için *Divân-ı dalay* adıyla yeni bir teşkilât kurulmuş oldu¹⁴.

İktâ idaresinin kalkmasıyla İlhanlı devletinin kurmuş olduğu dalay teşkilâtı mîrî toprakların muhafaza ve idaresinde güçlüklerle maruz kalıyordu. Bu vaziyet hususî toprak mülkiyetinin gelişme istidadını arttırmıya sebep oluyordu. Halbuki İlhanlı devleti Selçuklulardan miras aldığı bu toprakları kendi mülkiyetinde tutmayı hazinenin menfaatine uygun buluyordu. Bu münasebetle ekserisi eski iktâ sahipleri olduğu anlaşılan şahısların bu toprakları hususî mülk haline getirmelerini zaman zaman önlemeye çalıştı. Filhakika Argun Han zamanında (1284-1291) hususî mülk haline gelen yerlerin istirdadı için İran'dan bir takım maliyeciler gönderildi; fakat Samagar Noyan halk arasında uyanan hoşnutsuzluğu yatıştırmak maksadiyle bu hâdiseyi önledi¹⁵. Bununla beraber bu mümanaat muvakkat olduğundan Anadolu dört malî bölgeye ayrıldığı za-

(*İncü*)leri umumî irâd (*dalay*) halinde getirdi» tarzında tercüme etmekle oldukça isabet göstermiştir (*Histoire des Mongols*, IV, p. 97).

¹² Reşdüddin'in *has-incü*'lere karşı ancak bir kayıtla ve medlülünü tasrih etmeden bahsetmesi bu sistemin İran'da mevcut olmadığına ve işaret ettiğimiz gibi İslâm ülkelerinde pek mahdud bir mîrî toprak bulunduğuna bir delildir (*Câmi üt-Tevârih*, nşr. K. Jahn, s. 305).

¹³ Aksarayî, *Müsameret ül-ahbâr*, nşr. Osman Turan, Ankara 1942, s. 180.

¹⁴ *Aksarayî*, 228.

¹⁵ *Aksarayî*, 159.

man bu istirdat işine tekrar teşebbüs edildi¹⁶. Gazan Han, Kör Timür Yarguçı'yı aslı mîrî topraklar olan bu hususî mülklerin eski hale ifrağı için Anadolu'ya gönderdi. Bu hâdisenin mülk sahiplerini isyana sevketmesi Gazan Hana arz edilince bu topraklar altmış tümen yani 3.600.000 dirhem (İkinci cihan harbinden önceki kıymetiyle takriben beş milyon türk lirası)¹⁷ para mukabilinde mülk olarak bu kimselerin elinde bırakıldı ve bu meblâğ vilâyetlere taksim edilerek bir kısmı hazineye, bir kısmı da Anadolu'daki idarecilerin maaşlarına tahsis edildi¹⁸. Bu kayıt mirî halinden mülk haline geçen toprakların ehemmiyetini göstermek bakımından da dikkate şayandır¹⁹. Bununla beraber bu kayıtlarla Anadolu'daki mîrî toprakların tamamıyla hususî mülk haline geçtiğine veya mîrî toprak meselesinin halledildiğine hükmetmemelidir. Gerçekten 1298'de müstevfi Şerefeddin Osman'ın, Anadolu'da mîriden gasbedilerek, mülk haline konan ve bin çift öküzün işliyebileceği bir araziye, ordunun ihtiyaçları için 300.000 tagar karşılığında iltizama almak maksadiyle Gazan Hana yaptığı müracaat bu bakımdan mühimdir²⁰. Bir çiftlik (bir çift öküzle işlenen) toprak, arazinin verim kabiliyetine göre, 80-150 dönüm itibar edildiğinden, bu miktar ortalama 300.000 dönüm demektir. Toprağın verimini de ortalama bire on kabul edersek bu topraklardan 150.000 ton mahsul alınacaktı ki bizim hesabımıza göre 300.000 tagar 50.000 tona tekabül ettiğinden 10.000 tonu, yani 2/3 si bu topraklarda çalışanlara bırakılıyordu demektir²¹. Yukarıda kaydettiğimiz üzere daha sonra Olcaytu zamanında, Ahmed Lâkûşî'nin divâna ait yerleri yani mîrî toprakları mansıp sahiplerine sattığı ve böylece Anadolu'da toprakların çoğunun hususî mülk haline getirildiğine dair Hamdullah Kazvî'nin ifadesi de hususî toprak mülkiyetinin

¹⁶ *Aksarayî*, 216.

¹⁷ Para hesapları için «Orta Çağ Türkiye iktisadî tarihi» nde malûmat verilmiştir.

¹⁸ *Aksarayî*, 231.

¹⁹ Hamdullah Kazvî'nin İlhanilere tabi Anadolu'nun bütün vergilerini 330 tümen yani 33.000.000 dirhem olarak göstermesi (*Nüzhet el-Kulûb*) bir mukayese için burada kaydedilebilir.

²⁰ *Aksarayî*, 243.

²¹ Bu gibi ölçülerin kıymet ve mahiyetleri adı geçen eserimizde tesbit edilmiştir.

inkışafına rağmen mîrî toprak rejiminin devam etmekte olduğunu göstermektedir.

Böylece Moğol hâkimiyeti Anadolu'da iktâ sistemini yıktıktan sonra mîrî toprak rejimi de bundan müteessir olarak nasıl sarsıldığı ve hususî toprak mülkiyetinin bunun aleyhinde gelişmekte olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz. İlhanfler Anadolu'daki kuvvetlerini muayyen mintakalarda toplu olarak garnizonlar halinde buldurmışlar; kendi askerlerini Selçuk iktâlarına tevzi etmedikleri gibi bu iktâlar üzerinde yaşayan Selçuk askerlerindende faydalanmışlardır. Hattâ Gazan Han İran'da Selçuk modeline göre iktâ sistemini ihya ettiği halde Anadolu'da ne iktâ sahiplerini yerlerinde bırakmak ve ne de kendi askerlerine tevzi etmek suretiyle muhafaza etmedi. Birinci şık onların askerlikte Moğol unsuruna dayanmış olmalarıyla alâkalı olsa gerek. Bu suretle askerlik vazifeleriyle birlikte geçim vasıtalarını da kaybeden iktâ sahiplerinin, 1267'den sonra, memlekette yer yer vukubulan birçok isyan hareketlerinin başlıca âmili olduğu, Aksarâyî'nin sık sık yerli beylerin isyanlarına dair haber verdiği hâdiselerin bu sebepten ileri geldiği şüphesizdir. Doğrudan doğruya İlhanlıların idare ettiği Orta Anadolu'da bu siyasî ve içtimâî hadiseler cereyan ederken daha ilk Moğol darbesiyle Selçuk devleti sarsıldıktan itibaren Türkmen beyleri uclarda bir takım küçük devletler kurmaya başlamışlardı ki bunların Selçuk veya İlhanlı devletiyle bağlılıkları pek zayıf ve lafzî idi. Kısmen eski Selçuk toprakları ve onun her türlü devlet teşkilât ve an'aneleri üzerinde kurulan bu beylikler askerî iktalarla birlikte mîrî toprak rejimini de aynen almışlar veya muhafaza etmişler ve hakimiyetlerini genişlettikleri hristiyan topraklarına da bu sistemi götürmüşlerdir. Esasen, aşağıda mîrî toprak rejiminin menşinden bahsederken de temas edeceğimiz üzere, göçebe ananelerine daha fazla bağlı bulunan bu beylikler, her halde, daha menşelerden beri bu rejimin esasına yabancı değillerdi. Bu suretle askerî iktalarla birlikte mîrî toprak sistemini de yaşatan bu Türkmen devletleri Moğol hâkimiyetinin Orta Anadolu'da zevali üzerine bu tarafları da idarelerine altına aldılar ve buralarda henüz yaşamakta olan mîrî rejimini eski şekilde kuvvetlendirmiş oldular. Böylece daha başlangıçta toprakları mîrî rejimi-

mine dayanan Osmanlı devleti Anadolu'da ilhak ettiği memleketlerde de aynı rejim ile karşılaştı ve bu hususta bir güçlüğü maruz kalmadı.

III.

Selçuk Türkiyesinde toprak mülkiyetinin devlete ait (*mîrî*) olduğunu böylece meydana koyduktan sonra bu topraklar üzerinde çalışan reâyânın bunları ne gibi hukukî esaslar dairesinde işlediğini, toprak ve devletle münasebetlerini, hiç olmazsa ana hatlarıyla, tesbit etmek icabeder. Kaynakların bu husustaki neticesini, esaslardaki ayniyete dayanarak, Osmanlı devrinin zengin vesikalariyle gidermek yolu bugün için zarurîdir. Burada umumî esaslarını tesbit etmekle iktifa edeceğimiz mîrî toprak sisteminde devletin mülkiyet hakkı, toprakların yüksek murakabesinden ibaret olup ona bizzat tasarruf köylününün hakkı olarak tanınmakta, yani devlet toprakların mülkiyet hakkını elinde bulundurmak suretiyle amme menfaati için takip etmekte olduğu geniş ziraî ve içtimâî siyaseti tatbikte her türlü serbestiyi elinde tutmaktadır. Aşağıda mîrîleştirme faaliyetinin hangi sebep ve şartların neticesi olarak vücut bulduğunu tesbit ederken söyleyeceğimiz üzere bu sâyede devlet kendi selâhiyetlerine dayanarak yeni fethedilen topraklarda mütemadiyen Orta Asya'dan geçen Türk kabilelerini iskân etmek imkânını bulurken öte yandan, eskiden olduğu gibi fetihten sonra da, büyük bir toprak aristokrasisinin zuhuruyla vücut bulacak olan içtimâî tezatlarla da fırsat vermemektedir. Reâyâyâ tanıdığı bazı haklar sayesinde de onu *yarıcı* veya *serf* vaziyetine sokmamıya dikkat etmektedir. Filhakika köylü işliyebildiği (bir çiftlik) miktardaki toprağa kendi mülkü gibi tasarruf etmekte ve fakat bu toprağı satmak, vakıf ve hibe etmek haklarına sahip bulunmamaktadır. Yalnız, umumiyetle, iktâ sahipleri gibi, köylünün de elindeki toprağı ziraat etmek şartıyla oğluna mîrâs bırakması hakkı teâmül olarak tanınmaktadır. Köylü mülkiyet hakkına mâlik olmadığı için vakfiyelerde reâyâyâ ait arazinin vakıf edildiğine dair bir kayıt mevcut değildir. Çiftçi, toprağı devlet namına idare etmekle mükellef, iktâ sahibine *tapu*²² bedeli vere-

²² Eski türkçe diğer kitabe ve metinlerde olduğu gibi Kâşgarî'de de

rek tasarrufuna geçirdiği bu toprağı boş bırakmak veya terk etmek hakkına malik değildi²³. Köylü işlediği toprak için onun verim kabiliyetine ve bulunduğu bölgenin arazi tahriri yapıldığı zaman tesbit edilen kanuna göre, istihsalinin bir kısmını devletin mümessili olan iktâ sahiplerine vermekle mükellef olup gerek bizzat devlet ve gerekse onun mümessilleri reâyâdan kanunun tayin ettiği toprak kira (vergi)'sından fazla talepte bulunamaz. Böylece devlet de bu kayıtlar dahilinde reâyânın toprak üzerindeki bu tasarruf hakkına riayete kendini mecbur hissetmektedir. İbn Bîbî'nin "İktâ sahiplerinin çiftçiden bir kuş kanadı fazla talepte bulunmalarına imkân yoktu," tarzındaki ifadesi de bunu gösterir²⁴. Köylünün mahsulâtının ne kadarını vergi olarak ödediği kat'î olarak tesbit edilemiyorsa da, her halde yerine göre değişmekle beraber, bu miktar şer'î olan onda birden fazla idi. Yukarıdaki bir hesabımıza göre üçte birinin alındığı anlaşılıyor. Aşağıda belirteceğimiz üzere menşei mirî toprak iken soradan mülk ve vakıf haline geçen ve hukûkî vaziyeti sâbit kalan diğer bu gibi yerler gibi Karataya ait iki vakıf köyün çiftçilerinden mahsullerinin beşte biri alınacağı kaydı vergi nisbetini göstermek bakımından ehemmiyetlidir²⁵. Fakat bütün vergiler bundan ibaret değildi. Karatay vakfiyesi adı ve mahiyeti bilinmiyen diğer vergilerin de mevcudiyetine işaret eder. Nitekim İbn Bîbî, Osmanlı devrinde olduğu gibi Selçuklu devrinde de, miktar ve zamanı muayyen olmayan, 'avârîz, vergisinin alındığına işaret eder²⁶. Bundan başka Osmanlı devrinin çift akçesine tekabül eden bir

tapu (ğ) hizmet manasında kullanılmıştır (I, 311) ki hizmeti karşılığı iktâ sahibine verilen paraya ve bu muameleye bu münasebetle «tapu» denilmiştir.

²³ Yalnız Türkiye'de değil diğer İslâm ülkelerinde de çiftçinin hür olduğu halde daha İslâmın ilk çağından beri toprağına bağlı olduğuna dair pek çok misaller mevcuttur (Bk. I. P e t r ü ş e v s k i y. *Moğol hâkimiyeti devrinde İran'da Çiftçi sınıfının toprağına bağlılığı meselesi*, Voprosi istorii, 1947, s. 59—70).

²⁴ مقطع را هیچ گونه امکان نبودی که يك بر مرغ زيادت از فلاح مطالبه کنند (İbn Bîbî, s. 477).

²⁵ و شرط الواقف زادالله توفيقه ان لا يؤخذ من الفلاحين بالقريتين المذكورتين من حاصل زروعهم غير الخس و من اخذ كان ظالماً متعدياً و الظالمين اعدلهم عذاباً اليماً و الحقوق الباقية يؤخذ منهم كما عهد من غير الخس (Selçuk devri vakfiyeleri, III, Belleten XLV, s. 96). 'Avârîz-ı divânî diğer İslâm devletlerinde de mevcut olmuştur (Bahâeddin Bağdadî, *et-Tavassul ilâ't-tarassul*, nşr. Tahran, s. 117; Nahçevânî, *Düstûr el-Kâtib*, Köprülü Ktp. Nr. 1241, 202a).

verginin de mevcut olduğunu Aksarâyî bildirmektedir. Filhakika 699'da bir çiftlik araziden bir gümüş *dinâr* (6 dirhem) alınması kararıyla Nizameddin Hoca Vecîh Anadolu'ya gönderilmişti²⁷. Bundan başka köylü, Moğol devrinde *kopçur* denilen, bir hayvan vergisi de vermekte idi.

Böylece köylü fiiliyatta bu kayıt ve mükellefiyetlere tâbi olarak işlediği toprağın mülkiyetine sahip imiş gibi bir netice hasıl olmakta idi. Devlet boş veya yeni fethedilen yerleri iskân ve imar maksadiyle istediği zaman reâyâyı bu topraklara nakleder ve onları müstahsil vaziyetine getirmek için de lâzım olan çift öküzleri, tohumluk ve ziraat âletleri tevziinde bulunur²⁸. Reâyânın tasarrufunda bulunan toprağa tam bir mülkiyet hakkıyla sahip olmaması ve ödemekle mükellef olduğu vergilerin miktarı çiftçilerin pek iyi bir durumda olmadıklarını göstermekte ise de devletin herkesi topraklandırmak ve ondan faydalandırmak ve bütün memleket topraklarını işletmek gayesi göz önüne getirilince, başka memleketlere nazaran, cemiyet bakımından sistemin daha âdil ve musavvatçı bir mahiyette olduğu anlaşılır. Bu münasebetle Türkiye'deki reâyânın vaziyeti yalnız Garbî Avrupa'nın *feodal* cemiyetiyle değil diğer islâm memleketleri reâyâsiyle de mukayese edildiği takdirde daha iyi bir durumda olduğunu söyleyebiliriz. Filhakika islâm memleketlerinde hususî toprak mülkiyeti esas olmakla beraber oralarda bulunan reaya toprak mülkiyetini haiz bulunan aristokrat sınıfın elinde ve mîrî toprak rejiminin bahsettiği bütün haklardan mahrum idi. Hattâ bazı bölgelerde toprak köleliği (*servage*) sisteminin câri olduğuna dair de elimizde vesikalar mevcuttur. Büyük mülkiyet sahipleri elinde çalışan reâyânın toprak üzerinde hiç bir hakkı yoktu ve bir ameleden başka bir şey değildi. Öte yandan Bizans idaresindeki Anadolu halkının feodaller elinde Selçuklu devrine nazaran çok daha kötü ve sefil bir durumda olduğuna dair kâfi derecede malûmata sahibiz²⁹. Bugün

²⁷ *Aksarayî*, s. 258.

²⁸ Anadolu'ya gelen bir çok Oğuz boyları bu suretle memleketin türlü bölgelerine yerleştirildiği gibi hristiyan reâyâ'ın muhtelif zamanlarda memleketin türlü bölgelerine nakl ve iskân edilmiş, devlet imâr ve ve istihsali temin maksadiyle bunlara tohumluk, ziraat âletleri ve öküz tevzi etmiştir, ki bu hususta elimizde çeşitli kayıtlar mevcuttur.

²⁹ C. h. Diehl, *Byzance*, Paris 1934, p. 165-179. Bilhassa Ermeni kaynak-

Türkiye'nin bir çok memleketlere nazaran toprakların tevziinde, daha ahenkli ve mütecanis bir bünye arzemesi Selçuklu devrinde konan ve Osmanlı devrinde muvaffakiyetle tatbik edilen bu tariht esasların bir neticesidir.

IV.

Selçuklular, memleketin bütün topraklarında, devlet mülkiyeti esasını kabul ve tatbik etmekle beraber, bazı maksatlarla mahdud bir nisbette, hususî toprak mülkiyetine de müsaade etmişlerdir. Hususî şahısların mülkü halinde bulunan topraklar hukukî mahiyetleriyle başlıca iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi, o zaman İslâm memleketlerinde câri olan bugünkü manasile, mülkiyet şeklidir. Yani böyle bir toprak mülkiyetine sahip olan devlete muayyen ve kanunî vergilerini vermek şartıyla ona tam manasiyle temellükte serbesttir; toprağını satar, vakıf ve hibe eder, ölünce şer'î mîrâs hukuku hükümlerine göre vereselelerine intikal eder. Bu türlü mülk topraklara şehir ve kasabalar civarında bulunan sulak tarla, bahçe ve meyvalıkların dahil olduğunu gösteren türlü kayıtlar elimizde mevcuttur. Filhakika Alâeddin Keykubâd kardeşi İzzeddin Keykâvüs'a mağlûp olarak Ankara kalesine kaçarken Niğde'ye uğrayan Zahîreddin İli, şehir halkını kendine bağlamak ve İzzeddin'e karşı mukavemetlerini temin etmek maksadile, halkın mülkiyetinde bulunan şehir civarındaki bağ ve bahçelerini satın alarak onlara: *"eğer Keykâvüs'un askerleri şehri muhasara eder ken bağ ve bahçeler harap olursa benim mülküm harap olur; eğer ben galip veya mağlûp olursam mülkler tekrar sizin olur,"*³⁰ dediğine dair İbn Bîbî'nin kaydı bu bakımdan mühimdir. Evvelce Melikşah zamanında vergileri tesbit edilen Diyarbakır'ın halkın mülkiyetinde bulunan nehir kenarındaki tarla, bağ ve şebzeliklerinin II. Gıyaseddin Keyhusrev tarafından, teslim şartları mucibi, vergiden muaf kılındığına dair kayıt da burada zikredilebilir³¹. Bu hususa dair mebzul kayıtlar Selçuk devri vakfiyelerinde şehir

ları Selçuklular zamanında daha âdil ve müreffeh bir hayata kavuştuklarını ifade ederler.

³⁰ *İbn Bîbî*, s. 119.

³¹ İbn al-Azrak, *Târih Mayyafârkin*, British Museum yaz. 1506, *İbn Bîbî*, s. 496.

ve kasabalar civarındaki yerlerin hep müslüman ve hıristiyan reâyânın mülkü olarak gösterilmesiyle meydana çıkmakta ve bu mülkiyet hakkı dolayısıyla de buralardaki yerlerin vakıf edildiğine pek çok misaller bulunmaktadır. Devletin, şehir ve kasabalar civarında halka bu türlü ve mahdut mülkiyet hakkını tanıırken, mîrî toprak rejiminde olduğu gibi, yine memleketin imarını temin ve istihsalin arttırılmasını teşvik gibi yüksek bir gaye ile hareket ettiği şüphesizdir. Filhakika hakkı tanınmadıkça, hususî çalışmalara ve uzun vâdeli itinalara muhtaç olan, bağ, bahçe ve meyvalıkların yetişmesine imkân olmadığı düşünülürse Selçuklu devletinin bu mülkiyete neden cevaz verdiği anlaşılır. Bu topraklardan devlet, arazinin verim kabiliyetine, nehir, kanal veya dolapla sulanma vaziyetine göre değişen, örf ve şer'î vergiler almakta idi ve zaman zaman bu vergilere esas olan tahrirler yapıyordu, ki Keyhatu zamanında Yavlak Arslan Konya civarında bulunan bağ, bahçe halindeki mülkleri ehl-i hibrenin tahminleri esasına göre yazarak vergilerini tesbit etmişti³².

Bu mülkiyet yanında devletin köy ve mezraa gibi muayyen toprak parçaları üzerinde kendisine ait hak ve salâhiyetleri hususî şahıslara terk etmesinden ibaret olan ikinci nevi bir mülkiyet şekli daha vardı, ki bunun menşei Selçuklu sultanlarının, kendilerine fevkalâde hizmet etmiş olanlara, ikta vermekten daha büyük bir ihsan olduğu için, bu gibi yerlerin temlik edilmesidir. Filhakika IV. Kılıç Arslan'ın Erzincan köylerini maiyetinde bulunan beylere iktâ ederken kardeşi Keykâvüs'ün elinde bulunan memleketlerin idaresini kendi emrine aldığı takdirde buraları onlara temlik edeceğini vadetmesi de bunu gösterir³³. Selçuk sultanları türlü vesilelerle ve bilhassa tahta çıktıkları zaman güzide beylere bu türlü temlikler yaptıklarına dair kaynaklarda bir hayli malûmat vardır. Bu temliklerin bazan bir kaç köyü de aşarak bir vilâyeti içerisine alan bir genişliğe kadar vardığı müşahede edilmektedir. Selçuklu devlet adamlarına ait bir çok büyük vakıfların menşei de bu suretle temlik edilen malikleri tarafından vakfedilmesidir. Mîrî topraklardan ayrılarak yapılan bu temliklerde mülkiyet, birinci nevide olduğu gibi,

³² Anonim Selçuknâme.

³³ ثم ان السلطان ركن الدين فرق ضياع ارزنجان على امرائه اقطاعاً و وعدهم بانه متى استولى على مملكة
 'أخي اعطاهم ذلك الضياع املاكاً' (Cayri, 'İkd al-Cumân, Cilt XIX, Veliyyüddin Ef.
 Ktp. Nr. 2391, s. 474).

toprağa tasarruf şeklinde tam mülkiyet olmayıp devletin mîrî topraklarındaki vergilerinin şahıslara terki'nden ibarettir. Nitekim İbn Bîbî Kir Fard'a temlik edilen bir kaç köyden her birinin bir şehir kadar vergi verdiğini kaydederken bunu kastetmiş olmalıdır³⁴. Menşei bu türlü mülklere dayanan vakıf köylerin vakıf hissesi de vaktiyle iktâ sahibine, sonra da mülk sahibine verdiği vergilerin aynıdır. Nitekim Karatay'ın vakfettiği köylerin vakıf hissesinin vergileri olduğunu yukarıda zikretmiştik. III. Gıyâseddin Keyhusrev, 672'de, Horasan'lı Şeyh Behlül Dâne'nin zâviyesi için vakfettiği köyün vakıf hissesinin de "eski, yeni ve bütün divana ait vergilerinin,, olduğu vakfiyesinde kaydedilmiştir³⁵.

Sultanların bir hizmet karşılığı olduğu gibi, beylere veya zenginlere, para karşılığı olarak temlik ettiği köyler de vardır. Satış suretile yapılan bu türlü temliklere dair Selçuk mahkemelelerinden çıkmış bir takım resmî ve orijinal vesikalar bugün elimize geçmiş bulunmaktadır. Meselâ İzzeddin Keykâvüs, 657'de, Seferihisar'a bağlı *Boğus* köyünü Emir İsmail bin Artuk'a elli *sultânî altun*'a ve 660'da, Amasya'da İlarıslan köyünü Emir Esedüddin bin Yağıbasan'a üç yüz *sultânî altun*'a satıp temlik ettiğini eldeki şer'î mahkeme vesikaları ifade etmektedir³⁶. Satış suretiyle yapılan bu temliklerde de mülkiyetin devlete ait vergilere mahsus olduğu bizzat bunların satış fiyatlarıyla de tesbit edilebilir. Filhakika Hamid oğulları zamanında, 780'de, Akşehir'de bulunan *Subaşı* bağının elli altın *flori* (Frenk sikkesi) ile satıldığını gösteren *temliknâme* de dikkati çekmektedir³⁷. Şehir civarında bulunan, binaenaleyh birinci nevi yani tam mülkiyet olan bir bağın bir köy fiyatında satılması hâdisesi köy satışlarının sadece vergilerine ait mülkiyet üzerinde cereyan ettiğini gös-

³⁴ ومملکیت چند یاره دیه شهره که هر یک بهره شهرى دادى (*İbn Bîbî*, s. 248).

³⁵ بجميع الحقوق الديوانية على اختلاف انواعها (Vakıflar U. M. arşivi, def. Nr. 582, s. 247).

³⁶ بجن من الدنانير الحمر السلطانية العذبة الكيكاوية خمسون ديناراً (Vakıflar U. M. arşivi, *Fihrist II*, s. 609); بجن مبلغه من الذهب الغير المسكوك السلطان بثلاثمائة دينار (Vakıflar U. M. Dolapta tomar halinde Nr. 243).

³⁷ İ. H. Konyalı, *Akşehir*, s. 400. Buna mukabil Hamid oğulları zamanında bir köy de 1000 dirheme satılmış (aynı eser. s. 395), 702 tarihinde Husrev Çelebi Hamid Bey (Hamid oğullarının ilki)'den Derbend-ağzı mezraalarını 1120 altın flori'ye satın almıştır (Vakıflar U. M. Defter No. 579, s. 399).

terir. Bu gibi köylerin vergilerine tasarruf manasını tazammun eden temliklerde mülkiyet hakkı tamdır. Yani satılabilir, vakıf, hibe ve irs edilebilir. Esasen bu husus bizzat temliknâmelerde de tasrih edilir. Meselâ IV. KılıçArslan'ın kadı Ebulmuhsin bin Ahmed bin el-Merendî'ye Lârende'ye tâbi *Sıdırğa* mezraasını şer'î temlik ile temlik ettiğini gösteren temliknâme bu mülkün sahibi tarafından satılabileceği, vakıf, hibe ve irs edilebileceğini kaydetmektedir³⁸. Zamanla hemen ekserisi vakıf haline gelen bu mülk köyler tamamıyla veya kısmen satılmak suretiyle elden ele geçiyordu. 700 tarihinde Alp Arslan bin Mehmed, Amasya'da bulunan *Ortaköy*'ün dörtte birini Ebu Bekir bin Ali bin Arabşâh'dan üç bin dirhem gümüşe satın almıştır³⁹. Satış suretiyle yapılan bu temlikler, mîrî topraklardan yapıldığı için⁴⁰, devlet kendi hakkını terkeder ve, reâyânın hukukuna riayete mecbur olarak, toprağın bizzat tasarrufunu satamaz veya temlik edemez. Bu münasebetle mîrî halinden mülk haline ve mülk halinden vakıf haline gelen bu gibi köylerde çalışan reâyânın hukukî durumunda bir değişiklik bahis mevzuu olamaz. Reâyâ eskiden devlete veya onun mümessili iktâ sahibine verdiği şer'î ve örfî vergileri bu sefer aynen mâlikâne sahibineveya, vakıf haline gelmiş ise, vakfın mütevellisine verir. Mülk sahibi veya vakıf mütevellisi, devletin evvelce mîrî iken reâyâyâ kanuna göre tanıdığı haklara riayete mecburdur. Devlet evvelce iktâ sahipleri idaresinde olduğu gibi mülk sahipleri veya vakıf mütevellileri idaresine geçen reâyânın bunlarla münasebetlerinin kanun çerçevesinden çıkmamasını teşkilâtıyla kontrol eder. İktâ sahipleri arasındaki fark mülk sa-

³⁸ Vakıflar U. M. Defter Nr. 484, s. 356.

³⁹ ثلث آلاف درهم فضى طلغى راجع في بلاد الروم . Elimde bulunan bu hüccette geçen «talgam» tabiri dikkati çeker (Bu hususta *Orta Çağ Türkiye iktisadî tarihi* adlı eserimizde malûmat vardır).

Mahkemelerde kadılar tarafından yapılan bu temlik vesikalarına ticarî havale senetleri gibi, farsça *çek* tabirinin arapçası olan sakk (cemi: sukûk, sikâk); deniliyordu (*İbn Bibt*, s. 40 ; *Dustur al kâtib*, 202 a); bunların tomar halinde bir sureti mülk sahiplerine veriliyordu. Vakfiye ve kitabe halindeki vergi kanunnâmelerinde olduğu gibi bunların sonuna da «*bunu değıştiren Allahın, meleklerin ve bütün insanların lânetine uğrasın*» formülü ilâve edilirdi. Bunlar o mahallin vergi tahrirlerinde hulâsa olarak defterlere geçirilirdi.

⁴⁰ بعد تحقق جملة الشروط التي يسوغ لاجلها بيع المبيع المذكور وما جرى مجراه من العقارات المنخرطة 40 في سلك الاموال المضافة الى بيت مال المسلمين (Vakıflar U. M. Tomar Nr. 243).

hipleri ellerindeki toprakları satmak, vakıf, hibe ve miras yapmak hakkına tamamiyle mâlik oldukları halde iktâ sahipleri ancak teâmül ve bir takım şartlar mucibince elindeki toprağın idaresini ölümünden sonra oğluna bırakabilir. Devletin bazı malikânelerde, Osmanlı devrinin *mâlikâne—dîvânî* sisteminde olduğu gibi, vergilerin bir kısmını kendisinde bırakmak üzere yaptığı temliklerin de bulunduğu anlaşılıyor ki bununla feodalleşme hareketlerine mani olmak istediği zannedilebilir⁴¹. Bu nevi temliklerde birinci nevi yani bizzat toprağa tasarruf şeklinde tam mülkiyet bahis mevzuu olamayacağı için eldeki temliknâmelerin, çok defa, nazari islâm hukuğunun tanıdığı esaslar dairesinde, meselâ temlik edilen köyün “bütün hudut, hukuk, muzafatiyle, tepe ve düzlükleri, sulak ve kır arazisi, ağaçları, haram yerleri, meskenleri, suları...”, ile teklik edilmesi köyün birinci nevi mülkiyete ait haklarını köyün bütün cüzlerine şâmil bulunduğu tarzında anlaşılacak icabettiği gösterir.

V.

Askerî iktâlarla birlikte Selçuklulardan Osmanlılara geçen ve Türkiye’de asırlarca cemiyetin hukukî, idarî ve askerî temellerinden biri olan mîrî toprak rejiminin hangi menşe’den geldiğini aydınlatmak ve Selçukluların bunu ne gibi gayelerin tahakkuku için tatbik ettiklerini meydana koymak, şüphesiz, üzerinde durulması gereken bir meseledir. İslâm dünyasındaki toprak idaresi ve feodalizm meselelerine dair bazı tetkiklerde Selçuk iktâ ve onun menşei hakkında da, hususî bir araştırma mahsulü olmayan, bazı fikirlere rastlanmakta ve onun üzerinde bazan Abbâsî, bazan eski İran’ın tesirleri aranmakta; hattâ, Selçuklu iktânının bir devamından başka bir şey olmayan, Osmanlı tımarının da Bizans’dan geldiği hakkında bir takım fikirler ileri sürülmekte idi. Bu menşe nazariyeleri arasında bunun Selçuklularla Orta Asya’dan getirildiğine, binaenaleyh menşei Türk olduğuna dair, yine bir tetkike dayanmadan, beyan edilmiş fikirler de mevcuttur⁴². Selçuklu askerî iktâ hakkında

⁴¹ Osmanlı devrinde *malikâne-dîvânî* sistemi Prof. O. L. Barkan’ın (*Türk hukuk ve iktisad tarihi mecmuası* II, s. 119-184) makalesinde tetkik edilmiş ve Osmanlılardan daha önceki zamanların bazı izleri tesbit edilmiştir.

⁴² Bu fikirlerin hülâsası için Prof. Fuad Köprülü’nün yukarıda zikredilen

malûmat veren kaynakların bunu doğrudan doğruya Nizâmülmülk'ün icâdı olarak göstermeleri bu sistemin İslâm dünyasınca meçhul olduğunu, İslâm müelliflerinin bunu Abbâsî iktâı ve İran tesiriyle alâkalı görmediklerini ifade etmektedir. Bütün imparatorluğun askerî iktâlara ayrılması gibi büyük bir değişikliği gösteren bu sistemin sırf Nizâmülmülk'ün dehâsiyle vücut bulmasına dair kaynakların izahı bunun İslâm dünyasında, ilk defa olarak devlet teşkilâtının başında bulunan bu devlet adamı vasıtasıyla tatbik edildiğinden başka bir mana ifade etmez. İslâm dünyasında ilk defa Selçuklularla birlikte tatbik edilen askerî iktâların menşei hakkında fikirler ileri sürülürken bunun tarih sahnesine yeni çıkan bir kavmin daha evvelki zamanlarda yaşadığı içtimâî, hukukî ve askerî hayat ve ananelerine münasebetlerini düşünmemek ve tamamıyla yeni olarak getirdiği bir müessesenin kaynaklarını kendi bünyesinde aramamak tarih tetkikleri usûlüne aykırıdır. Halbuki bizce Selçukluların toprak mevzuunda yaptıkları yenilik toprak idaresinden yani askerî iktâların tesisinden ziyade toprak hukukunda yani Türkiye'de hususî toprak mülkiyeti yerine devlet mülkiyeti (*mîrî*)'nin tatbikinde vukubulmuştur. Müslüman memleketlerde olduğu gibi iktâ sistemi, hukukî vaziyeti ne olursa olsun, devletin vergi almak hakkına malik bulunduğu her yerde kurulabilirse de mîrî toprak rejiminin yaşayabilmesi iktâ idaresini zarûrî kılmaktadır. Bundan dolayı mîrî toprak rejiminin menşei izah ederken Selçuklu iktâının menşei de aydınlanmış olacaktır. Nitekim Selçuklu iktâıyla meşgul olanlar bunun Türkiye'deki mîrî toprak rejimiyle münasebetini bilmiş olsalardı iktâlardan ziyade bu mîrî toprakların menşei ile alâkadar olurlar ve bu suretle bunun Türk'lerin İslâm dünyasına hâkim olmalarından önceki içtimâî ve hukukî hayatlarıyla alâkası olacağı üzerinde durmak lüzumunu hissederlerdi. Zira bazı zâhirî benzerlikleri dolayısıyla Abbâsî iktâı ile Selçuk askerî iktâı arasında münasebet kurmak İslâm dünyasında mevcut olmayan mîrî toprak rejiminin menşei izah etmekten daha kolay gözüktür. Biz mîrî sistemi ve onunla bağlı olarak askerî iktâların menşeinin Selçukluların İslâm dünyasına hâkim olmalarından önceki içtimâî ve hukukî hayatla-

makalesinde ve 1938' de Züriç'te toplanan «*Tarihî ilimler kongresi*» ne sunduğu muhtıradâ verilmiştir (Belleten XIX). Bu fikirlerin münakaşası ve Abbâsî iktâı ile mukayesesi mîrî toprak rejiminin menşei izahıta lüzumsuzdur.

rında aramanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Filhakika mîrî toprak rejimiyle askerî iktâların meydana çıkması sebeplerini, bugün henüz vesikaların kifayetsizliğine rağmen, eski Türk devlet telâkkisi, içtimaf hayat tarzı ve Anadolu'nun fethini hazırlayan tarihtî âmillerle izah edilebileceği fikrindeyiz.

Eski Türk devletlerinin, kısmen yerleşik de olsa, göçebe hayat tarzı ve an'anelerine göre bir toprak mülkiyeti telâkkisine sahip olacakları muhakkaktır. Göçebeler için toprakların ehemmiyeti hayvanlarına otlak vazifesini görmesindedir. Bu otlakların şahısların değil kabîle veya cemaatlerin mülkiyetinde bulunacağı, binaenaleyh cemâate mensup âileler için müşterek bir mülkiyet veya intifâh bahis mevzuu olacağı, bu hayat tarzının zarurî bir neticesi olarak, şüphesizdir. Yarı veya tam yerleşik bir hayata geçen bu göçebeler, üzerinde oturdukları toprakların bir kısmını ziraat ettikleri zaman bu müşterek mülkiyet esası, otlaklarda olduğu gibi, ziraat sahalarına da intikal eder. Filhakika Yedi-Su havalisinde oturan Kazak-Kırgızlar'ın ziraat ettikleri topraklarda hususî mülkiyet ve cemâat mülkiyeti olmak üzere iki türlü mülkiyet ahkâmı câridir. Hususî mülkiyet halinde bulunan arazi, kabîlenin müşterek mülkiyetinde bulunan toprakların paylaşılması veya şahsa ve kabîleye ait olmayan boş yerlerin benimsenmesi suretiyle teşekkül etmiştir. Bu hususî mülkiyete sahibi tam manasiyle temellük eder; ölünce oğullarına miras bırakır; varis bulunmazsa cemâate intikal eder. Cemâat içerisinde yeni bir âile kurulunca cemâat ona, idaresindeki araziden, bir hisse verir veya arazi yoksa yeni bir arazi tedarikine çalışır. Cemâat mülkiyetine ait arazi ise muayyen parçalara bölünerek bir kira mukabilinde şahısların muvakkat istifadesine terkedilir. Bu arazinin kiracılar elinde bırakılma müddeti muhtelif yerlerde toprak, su ve ekim şartlarına göre değişir. Bazı yerlerde cemâatin şahıslara vereceği arazi parçaları ilgililer arasında kur'a ile taksim edilir. Sulama ve kanal tesisleri de ferdi veya müşterek vücûda getirildiğine göre mülkiyeti de ferde veya cemâate aittir. Arazi ve su hukukuyla ilgili olarak ortaya çıkan mesele cemâat teşkilâtı tarafından hal ve fasledilir. Gittikçe cemâat mülkiyetinden ferdi mülkiyete doğru bir tekâmül de göze çarpmaktadır⁴³. Öte yandan

⁴³ Rumyantsev, *Yedi-Su vilâyetinin yerli ve eski Rus muhacri işlet-*

Selçukluların dahil bulunduğu etnik gruptan olan bugünkü Türkmenistan Türkmenler'inde toprakların ferdi bir mülkiyet ile birlikte cemâat mülkiyeti esasına göre bir hukukî duruma tâbi olması ve Anadolu dışında bulunmaları Selçuk mirî sisteminin menşeyini izah bakımından pek mühimdir. Gerçekten Türkmenlerde de, Kazak - Kırgızlarda olduğu gibi, arazi hususî mülk ve *sanaşık* denilen cemâat mülkiyeti olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Pek eski zamanlardanberi bir iskân sahası olan Murgab ovası XVII — XVIII. yüzyıllarda Türkmenler tarafından işgal edilince burada da cemâat mülkiyeti esasî câri olmuştur. Cemâat mülkiyeti tamamiyle Türkmen *urug-oymak* teşkilâtı esaslarına göre yapılmıştır. Meselâ Murgab havzası Toktamış ve Ötemiş urugları arasında paylaşılmış ve bu iki guruptan herbiri toprakları kendi teşkilâtına dahil cemâatlar arasında derece derece (Toktamış urugunun hissesi 25, Ötemiş'in 13 *avıl* - cemâat'e) taksim etmiştir. Evli olan veya, *Yoltan* obasında olduğu gibi, 16 yaşını bitiren her erkek cemâate ait araziden bir hisse almak hakkına maliktir. Müşterek araziye ait sulama tesisleri de müşterek mülkiyeti tazammun eder. Mülk arazi sabittir; *sanaşık* arazi her sene köy reisi tarafından taksim edilir⁴⁴. Müşterek mülkiyetin ferdi mülkiyete nazaran daha eski ve iptidai olduğu gözönüne getirilirse Türk göçebeleri ve hususiyle Türkmenler arasında câri olan bu müşterek mülkiyetin, Selçuklular XI. yüzyılda İslâm dünyasına gelmeden önce de, Türkmenlerde ve binaenaleyh Selçuklularda mevcut olduğu kolaylıkla kabul edilebilir. İşte bu suretle biz Selçukluların Anadolu'yu fethettikten sonra hususî toprak mülkiyetini kabul etmeyip bütün memleketi devlet mülkü (*mirî*) haline getirmeleri hâdisesini eski Türk amme hukukunda yer alan bu toprak mülkiyeti anânesinin bir devamı, İslâm-Türk cemiyetine müttekâmil bir şekilde intikali, olarak izah edilebileceği fikrindeyiz.

Kabfle teşekküllerinde toprak mülkiyetinin kabfleye ait olmasıyla müttekâmil siyaset cemiyetlerde bunun devlete veya onun mümessili olan sultana ait olması arasında fark yoktur. Esasen

meleri ve arazi istifadesine dair materyaller (Rusça), Petersburg 1912, III, s. 164-171.

⁴⁴ Auhagen, *Die Landwirtschaft in Transkaspien*, Berlin 1905, s. 20-29. Beni bu kayıtlardan haberdar eden dostum B. Tahir Çağatay'a çok müteşekkirim.

eski Türk devlet telâkkisinde *Kagan* (hükümdar) bütün kavmi için hukukan baba vaziyetinde telâkki edilir. Göktürk kitabelelerinde Türk Kaganı kendisini aç ve çıplak halkı doyurmak ve giydirmek, az halkı çoğaltmakla mükellef saymaktadır⁴⁵. Bu telâkki daha sonra Karahanlı ve Selçuklular devletlerinde de aynen mevcut bulunduğu için Selçuk sultanları ilk zamanlarda, hususî usûl ve merâsimplere göre, halka İranlıların *hân-i yağma*, Oğuzların *toy ve şölen* dedikleri umumî ziyafetleri vermekle mükellef idiler. Kabile reisleri bu umumî toplantı ve ziyafetlerde örfî hukuk (*türe*)'un kendileri için tayin ettiği mevki (*orun*)'de ve ona göre tayin edilen hisse (*ülüş*)'yi almak hakkına malikti. Hakan kavminin bu haklarına riayet etmezse babalık vazifesini ihmal ettiği için halkın isyanına mâruz kalır. Nitekim gitikçe Türk kabile an'anelerinden uzaklaşarak bir İslâm sultanı gibi hareket eden Melik şâh Semerkand ve Özkend seferinde halka ziyafet vermediği için bu vaziyet Maverâünnehr'lilerin ve hususiyle *Çigiller*'in şikâyetlerini mucip olmuştu⁴⁶. Bu hukukî esasa riayetsizlikten dolayı Dış - Oğuz'a karşı isyanını tasvir eden *Dede Korkut* kitabının son hikâyesi bu bakımdan mühimdir⁴⁷. Bu suretle eski Türk hükümdarları bütün kavminin babası gibi salâhiyet ve vazifeleri haiz olarak onun yaşayışı, maişeti ve iskâniyle yakından alâkalıdır. Gök Türk hükümdarı Kapağan'ın, 698'de, vaktiyle Çin'e yerleştirilmiş olan birkaç bin çadır halkını kendi topraklarına nakledip onlara Çin'den aldığı üç milyon tohumluk ile üçbin ziraat âleti tevzi ederek iskân etmesi hâdisesi Kagan'ın bu babalık vazifesi ve toprakların devlet mülkiyetine ait olmasıyla alâkalı olsa gerek⁴⁸. Kabile teşekküllerinde kabile reisi, kabilelerin vücuda getirdikleri birlik (devlet)'de de Kagan, velâyet-i pedrâne vaziyeti dolayısıyla birlik ve ona ait müşterek mülkiyetin de mümessilidir. Her türlü işler gibi bu müşterek toprakların yüksek mülkiyet ve murakabesi de onun elinde olmalı ve örfî hukuk (*türe*) ahkâmına göre bunları idare etmek ona ait bulunmalıdır. Kabile reisleri, askerî teşkilâta dayanan devlet işlerinin idaresinde, vergi tahsilinde, asker toplanmasında Kagan'ın kabileler nezdinde

⁴⁵ V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors 1896, p. 108.

⁴⁶ Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme* nşr. Schefer, s. 115.

⁴⁷ Nşr. Orhan Şaik, İstanbul 1938, s. 114.

⁴⁸ St. Julien, *Documents sur les Tou-kiue*, JA 1864, p. 417.

mümessilleridir. Muharebe veya umumî toplantı zamanlarında hükümdar onlara oklar gönderince maiyetlerindeki silâhlı suvarilerden lüzumlu kadariyle Kagan'a giderler⁴⁹ ve mevki veya hizmetleri mukabili idare ettikleri kabîlelerden aldıkları vergilerle geçinirler. 718'de Çin hükümdarının Türkeş Hanı Su-lu'ya üç bin âilenin gelirini muhtevi bir dirlik (*apanage*) verdiği dair kayıt da büyük bir iktâ ile mukayese edilebilir⁵⁰.

Böylece Selçuklular eski Türk devlet telâkkileri ve teşkilâtı an'anelerini İslâmî bir imparatorluğa naklederlerken göçebe devrinin toprak idaresi ve mülkiyetini de ileri bir cemiyetin bünyesine uydurmak suretiyle bunu asırlarca sağlam bir nizamın temellerinden biri haline getirmişlerdir. İmparatorluğun yeni şartlarına göre kurulan askerî iktâların sahipleri eski kabîle reisleri olan Türkmen beylerine ve Türk askerî sınıfına verilmiştir. Diğer taraftan henüz göçebe hayatını muhafaza eden Türk kabîle reislerinin sultana ve maiyyetinde bulunan göçebelere karşı münasebetlerinde hiç bir değişiklik olmamış ve sultanlar tarafından Türk kabîle reislerine yapılan iktâlarda göçebeler tarafından eski müşterek mülkiyet esasına göre tasarruf edilmiştir. Bu suretle Türk kaganı Selçuk sultanı olurken eski Türk devlet telakkisine göre haiz olduğu vasıfları fazlasıyla muhafaza etmiştir⁵¹ ki bütün memleketin sultanın mülkiyetine ait olması da bu hâkimiyet telakkisinin bir devamından başka bir şey değildir. Bu arada Selçuk sultanlarının mîrî

⁴⁹ Benim «Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması» (Belleten, XXXV) adlı makaleme bak.

⁵⁰ C h a v a n n e s, *Les Tou-kiue Occidentaux*, Ext. T'oung Pao, p. 36.

⁵¹ Selçuk istilâsından sonra, bilhassa Komnen'ler zamanında, Selçuk iktâ gibi, hususî mülklere ve kilise arazisine değil, sadece devlete ait topraklar üzerinde kurulan Bizans *pronoya* sisteminin Selçuk iktâ ve mîrî sisteminden gelmesi mümkündür ve bu hususta Bizantinistlerin nazarı dikkati çekilebilir. Filhakkı Türk istilâsı dolayısıyla sahipsiz kalıp devlete intikal eden toprakları Bizanslıların Selçukluların tesirile bu yerleri mîrî rejime tabi tutmuş olmaları mümkündür. Esasen Selçuklulardan önce Anadolu'da böyle bir şeyin mevcut olması bilâkis küçük ve büyük bir hususî toprak mülkiyetinin hâkim bulunması bu imkânı kuvvetlendirmektedir. Artık Osmanlı toprak idaresi ve hukukunun Selçuklulardan geldiği bedaheti karşısında Osmanlı tımarının Bizans *pronoya*'larıyla münasebeti, tarihî realiteye aykırı olacağı dolayısıyla, bahis mevzuu olamaz. (Pronoya hakkında bak. F. C h a l a n d o n, *Jean II. Comnène et Manuel I. Comnène*, Paris 1912, p. 614).

topraklardan ayırarak temliklerle eski Türk kaganlarının beylere verdikleri tarhanlık yarlığları arasında da bir mukayese bahis mevzuu olabilir. Mîrî toprak rejiminin menşei meselesinde daha Orhon kitabelerinden beri malûm olan tapu gibi ıstılahlar da göz önünde tutulmak icabeder⁵².

Selçuk devletini Anadolu'da askerî iktâlarla birlikte mîrî rejimini tatbik eden birinci âmil toprak idaresi ve hukukundaki bu millî an'ane ise ikinci mühim âmil de şüphesiz Anadolu'nun fethini hazırlayan tarihî ve içtimaî şartların bunu zarurî kılmasıdır. Filhakika Selçuk Türkleri daha Maverâünnehr ve Horasan'da iken zengin arazi sahipleriyle sefil halk yığınları arasında mevcut bulunan içtimaî ve iktisadî tezatları görmüş, Bizans idaresindeki Anadolu'nun büyük toprak aristokrasisi elinde sürüklendiği içtimaî buhranın ve feodalleşme hareketlerinin âkibetlerini sezmiş olmalıdırlar. Fakat Selçuk devleti bu sistemi kendi geniş devletçi görüşlerine ve amme menfaati gayelerine uygun olarak tatbik ederken şüphesiz daha büyük bir takım amelî maksatların tahakkukunu düşünüyordu. Gerçekten Orta Asya'dan mütemadiyen göçen ve İslâm ülkelerinde devlet ve yerleşik halk için bir kargaşalık âmilî olan Oğuz kütlelerinin yerleştirilmesi Selçuk sultanları için büyük bir mesele ve meşgale teşkil ediyordu. Anadolu iktisadî zaruretlerle fethedildikten sonra devlet bir taraftan boşalmış bulunan Anadolu topraklarını bu muhacirlerle iskân edip Türkleştirirken öte yandan yeni gelenlere de toprak bulmak mecburiyetinde idi. Bu da şüphesiz devletin bu topraklara tam tasarruf edebilmesi yani toprak mülkiyetini, eski an'anesine uygun olarak, elinde tutmasıyla mümkün idi. Esasen bu fetihler dolayısıyla Anadolu'nun pek çok yerleri boş kalmış, yerli halkın bir kısmı, topraklarını bırakarak hicret etmiş, devam eden Bizans ve Haçlı muharebelerinde, Selçuklu ve Danişmendli devletleri arasındaki mücadelelerde yerli halkın toptan tehcir ve iskânları vukubulmuş⁵³ ve bu suretle bir çok yerlerin mülkiyeti doğrudan doğruya devlete intikal etmişti. İlk zamanlarda bu gibi toprakların muhâcirlere tevzi edilmiş olduğu ve sonra da, devlet kendi mülkiyet hakkına dayanarak yerli toprak aristokratlarının

⁵² Bu hususun iyi anlaşılması için ayrıca Türklerde hâkimiyet telâkkisinin tetkikine lüzum vardır.

⁵³ Kaynaklarda bu hususa dair oldukça malûmat vardır.

mülkiyetine müdahale ederek Türk'lere toprak bulmak imkânlarına baş vurduğu tahmin edilebilir. İşte Selçuk devleti bir taraftan millî anâne, öte yandan bu iktisadî ve içtimaf şartlarının zaruretine uyarak toprak mülkiyetini uhdesine almak suretiyle büyük muhâcir kütlelerini yerleştirmek ve müstahsil bir duruma sokmak imkânını bulmuş ve Anadolu'nun Türkleşmesi gibi büyük bir tarihî hâdisenin muvaffakiyetle başarılmmasını temin etmiştir.

Anadolu topraklarının mirî haline getirilmesi, an'ane ve tarihî zaruretlere uyularak, tedricî bir şekilde mi vukubulmuş yoksa fütûhat esnasında sultanlar ile ilim adamlarının verdiği bir kararın tatbiki neticesi midir? Bunun bu gün için tayini imkânsızdır. İhtimal ki Melikşâh zamanında imparatorluğun teşkilâtlandırılması için cereyan eden idarî ve hukukî faaliyetler arasında Anadolu'nun mirîleştirilmesi hâdisesi de vukubulmuştur. Daha o zamanda Anadolu'da kurulan askerî iktâların mirî topraklar üzerinde tesis edilmiş olması mümkündür. Bu takdirde sultanlarla İslâm ülemâsının İslâm hukukunun fetih esnasında bahsettiği haklardan ve Hazret-i Ömer'in Irak taraflarında fetih sırasında kabul etmiş olduğu mirî sistemden⁵⁴ bir kıyas mevzuu olarak faydalandıkları ve bu suretle İslâm hukukiyle örfî Türk hukukunun teklifine çalıştıkları ihtimali mevcuttur. İlk fetihler esnasında bazı yerli toprak aristokratlarının ve hususiyile Ortodoks kilisesinden memnun olmayan Ermeni asilzâdelerinin mevki ve servetlerini korumak gayesiyle de Türklere yardımlarda bulunduktan ve bazan de İslâmiyeti kabul ettikten sonra Selçuklu sultanlarından mülkiyetlerini tanıyan fermanlar aldıklarına dair misalleri çoğaltmak mümkün olursa diğer Türk ve yerli reâyâ gibi bunların da zamanla mülklerine müdahale edilecek topraklarının mirîleştirildiği neticesi çıkar⁵⁵.

Hülâsa olarak Osmanlılarda mevcut olan mirî toprak rejiminin onlara Selçuklulardan geldiğini, bunun eski Türk devletçiliği, toprak mülkiyeti an'anesi ve Anadolu'nun fethi esnasında karşılaşılan tarihî, içtimaf ve iktisadî şartlara uygun olarak tatbik sahasına

⁵⁴ Bak. *Kitab al-ğarâç*, trad. par. E. Fagnant, Paris 1921, p. 86-89.

⁵⁵ *Michel le Syrien*, trad. par Chabot, Paris 1905, p. 247, Laurent, *Byzance et l'Origine du Sultanat de Roum*, Melanges Ch. Diehl, I, p. 180. *Byzance et les Turcs Seldjoucides*, p. 74. Ermenilerin Türk hâkimiyetini bu suretle tercihleri, zamanın hıristiyan müelliflerini onları hıristiyanlığa ihanetle ithama vesile olmuştur.

geçtiğini, bu tatbikatın dikkate şayan bir şekilde cemiyetin iktisadî, hukukî, ve askerî bakımdan ihtiyaçlarına uydurulup Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin asırlarca dayandığı içtimâî nizamın esas olduğunu söyleyebiliriz.

LA LÉGISLATION TERRIENNE CHEZ LES SEDJOUKIDES DE TURQUIE

Terres domaniales et diverses formes de propriété terrienne privée

(Sommaire)

Dans l'article ci-dessus — texte en turc d'une communication présentée au XXIe. Congrès international des Orientalistes — il s'agit de démontrer, en invoquant surtout l'exemple des *ikta'* militaires (ou commanderies), qu'à l'encontre des opinions reçues, l'organisation et la juridiction des terres domaniales, en vigueur dans l'Empire Ottoman, sont un héritage direct venant des Seldjoukides.

Ces derniers ont organisé les terres, et les ont dotées d'une législation adéquate, en se basant sur l'Etatisme, très vivant chez les anciens Turcs d'Asie centrale, et en se conformant aussi aux traditions séculaires turques portant sur la propriété privée.

Dans l'application de ce régime dans leur Etat, les Seldjoukides ont envisagé en outre les conditions historiques, économiques, militaires et sociales nées du fait de la conquête anatolienne, et ont ajusté le système terrien à la structure et à tous les besoins du pays. C'est ce qui explique l'importance qu'il acquit et garda durant des siècles dans l'Etat seldjoukide et l'Empire Ottoman, son successeur et héritier.
